

DEĞERLERİN KÜLTÜRLERARASI ETKİLEŞİMİNDE ÇEVİRİNİN DEĞERİ

THE ROLE OF TRANSLATION IN THE CULTURAL INTERACTION OF VALUES

EYYÜP TANRIVERDİ

PROF. DR.

DİCLE ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAK.

ABSTRACT

This paper focuses on how the Islamic thought, during its formation and maturation process, approaches to the cultures within the boundaries of its geography. The Islamic civilization has, from time to time, formed certain norms of approach for various socio-religious groups of varying characteristics within the area it has domination over. The protection of the Islamic culture and civilization became a historical mark in terms of such groups with very different characteristics and their values. Not only were such groups saved from disappearing and fatal damages, but also they were provided with communication and interaction possibilities in their favor by the environment of the Islamic culture. It is a significant historical experience for humanity that similar, different, conflicting, opposite, etc. characters could ensure continuity and sustainability in the environment of the Islamic culture. It is also important from the perspective of the history of Islamic culture and Islamic thought that their own cultural assets and intellectual experiences could have an influence in the environment of an umbrella culture.

Keywords: Islamic culture, social-religious groups, religious thought, transmission of values, translation

ÖZ

Bu makalede İslâm düşüncesinin, teşekkül sürecinde coğrafi alanına dâhil olan kültürlere yaklaşımı ele alınmıştır. İslâm toplumu, sahasına dâhil olan çeşitli karakterlerdeki dinî ve sosyal topluluklara ve değerlere zaman zaman yaklaşım normları geliştirmiştir. İslâm kültür ve medeniyetinin himayesi, çok farklı karakterlere sahip bu topluluklar ve sahip oldukları değerler açısından tarihsel bir damga olmuştur. Bu topluluklar bir yandan yok olmanın ve ölümcül tahribatlardan korundukları gibi bir yandan da İslâm kültür ortamı onlar lehine iletişim ve etkileşim imkânları sağlamıştır. Benzer, farklı, çelişik, zıt ve sair karakterlerin İslâm kültürü ortamında varlığı ve sürekliliği yakalaması insanlığın önemli bir tarihsel tecrübesidir. Bunların kendi kültürel varlıkları ve düşünsel tecrübelerinin çatı kültür ortamına sirayeti meselesi de İslâm kültür ve düşünce tarihi açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm kültürü, sosyal dinî topluluklar, dinî düşünce, değer intikali, çeviri.

Giriş

Bu çalışmada kültürler arasında iletişim ve özellikle etkileşim açısından çevirinin değeri ele alınmaktadır. Kültürler arası değer temasları için dilsel bir aktarım yani metinsel çeviri şart değildir. Bu tür temaslar aynı kültür havzasının farklı katmanları arasında da söz konusu olabilir. Burada konu, bir kültürün başka bir kültür ile bir şekilde iletişim kurması ya da ona ait bir değer ile temas sağlaması, böylece değerlerin kültürler arası intikali ve nakli şeklindeki daha geniş bir düzeyde ele alınmaktadır. Doğal olarak intikal ve nakil faaliyeti verici ve alıcı kültürler arasında gerçekleşir. Değerlerin intikali açısından bir dilsel nakil zorunluluğu söz konusu olmayabilir. Burada soyut ve somut olarak bir çevreye ait varlığın başka bir çevrede anlamlı hale gelmesi değer kavramını karşılamaktadır.

İslâm medeniyeti, inşacılarının inşa sürecinde muhtelif kültürel ortamlardan neş'et etmiş, birbirine müvazi, geliştirici, çeşitli karakterlere sahip topluluklar, düşünceler konusunda fiili olarak uygulanmış dengeleyici, geliştirici yaklaşımı, bir medeniyet tarihi başarısı, önemli bir insanlık tecrübesidir. İslâm düşüncesinin coğrafi olarak genişleme ve kültürel çevrelerle temas sürecinde bunlara yönelik dönemsel yaklaşımlar geliştirmiş olması da bu tecrübenin bir parçasıdır.

Çalışmada tarihsel olarak sayısız, müteferrik, toplumsal, kültürel, dinî değerlere sahip geniş bir coğrafi alanda İslâm medeniyetinin, coğrafi havzasına dâhil olan kültürel unsurlar ile temasları, iletişimleri, dinî kültürel değerlerin intikali ve nakli açısından ayrıca yorumlanmıştır. Gerek dinî gerekse dinî olmayan konularda intikal veya naklin gerçekleştiği ortamda düşünme ve düşünce inşa sürecine yapısal, biçimsel, içeriksel etkisi ve katkısı, nüfuz ve sirayeti meselesi önemsenmek durumundadır. Buna göre diller arasında gerçekleşen metin nakli, esasen değer intikaline dair çerçevesi oluşmuş anlamlandırmanın ikinci bir aş-

ması olarak karşımıza çıkmaktadır. İslâm kültürü açısından özellikle ilmî disiplinlerin teşekkülü sırasında düşünsel sürecin hareket kabiliyeti ve hareket alanı bu makalede merkezi noktayı oluşturmaktadır. Buna göre çalışmanın teorik çerçevesi, tamamen İslâm kültürünün somut göstergelerine müvazi olarak kurulmuş demektir.

Kültürlerin iletişimi kültürel değerlere doğrudan temas ile olabilir. Başka bir ifade ile değerlere temas etmek kültürel iletişim ya da etkileşim sürecini başlatır. Bu anlamda temas, bir kültüre ait değerlerin başka bir kültüre intikali veya nakli şeklinde de olabilir. Bunların tamamında verici kültürün cazibesinden daha çok alıcı kültürün cezb kabiliyeti belirleyici olur. Çoğu zaman etkileşim açısından alıcı kültürün potansiyelinin bu ameliyeye hazır olup olmaması önemli sayılır.

Arapça kültürü açısından diğer kültürlerle fiziki, sözlü ve yazılı iletişim sürecinin somut faaliyetleri ile bunun etkileri pek çok çalışmada ele alınmıştır. Bu çalışmada daha ziyade sürecin yürüdüğü kültürel ortam ile sözlü yazılı düşünsel geleneğin üzerine inşa edildiği zemin esas yoğunlaşma noktasını oluşturmaktadır. Önemsenen husus şudur: Sözü edilen coğrafyada çeşitli özelliklere sahip müteferrik topluluklar çerçeve ve niteliği farklı düşünsel tecrübe ve geleneklere sahip olarak bir takım toplumsal düşünsel faaliyetlerle meşgul idiler ve Arapça kültürünün inşa süreci bunların da lehine faaliyet fırsatlarını artırmış idi. Kültürün düşünsel yapısı, biçimi, içeriği, çerçevesi açısından kültürel, dinî, düşünsel değerlerin iletişimi ve etkileşimi, sirayetinin gerçek karakteri ile boyutu çatı kültürün sağladığı dinamizm içinde karanlıkta kalabilir. Karanlık cihetinin aydınlatılması zorlu bir süreçtir. Çalışmada bunun önemsenmeye değer olduğuna dikkat çekilmiştir.

Cahiliye dönemine ait bir değer intikali örneği

Kur'ân'ın şiddetle reddettiği paganist dinî hayatın üzerine kurulu olduğu anlayışı temsil eden putlar kaynaklardaki kayıtlara göre Amr b. Luhay tarafından Hicaz'a getirilmiştir.¹ Kaynaklar verici havzada bu putlar ve ilgili dinî anlayış hakkında detaylı bilgi vermemektedir. Ancak alıcı havza olan Hicaz bölgesinde pagan anlayışın bu şekilde başladığına dair bilgiler kaynaklarca önemsenmiş gibidir.² Buna göre burada kültürel dinî bir temas

¹ Buna göre Mekke'de Kâbe görevlisi olan Amr b. Luhay, Suriye bölgesine gitmiş, Belka yöresi sakinlerinin putlara tapmasından hareketle onlardan Hubel'i alıp Mekke'ye götürmüştür. İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebevîyye*, I-II, nşr. Mustafâ es-Sakâ, İbrâhîm el-Ebyârî, Abdulhafiz eş-Şelebî (Şeriketu ve mektebetu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1955), 1/77.

² İbn Hişâm, Hicaz'da putperest inanışın ibtidasına ilişkin ikinci bir teori nakletmiştir. Buna göre Mekke'ye yerleşen Hz. İsmail nesli burada çoğalmıştır. Bunlar zamanla çoğalıp bir kısmı Mekke'den ayrılmak durumunda kalmıştır. Göç edip ayrılanlar

söz konusudur ve bu temas sonucunda kültürel dinî bir intikal gerçekleşmiştir. Yani bir kültür havzasına ait bir olgu, somut ve soyut olarak temsil ettiği anlayış ile beraber başka bir kültür havzasına geçmiştir.

İslâm kültüründe civar kültürlerle temasa ilişkin tutumlar

Erken İslâmî dönemlerde Arap kültür ortamında düşünsel hayatın, genel olarak gündelik hayatın karakteristiğinden ayrılmadığı görülmektedir. Bu durum Arap kültürünün geleneksel hayat anlayışının bir tezahürüdür. Dinî gereksinimler de İslâm'ın ortaya koyduğu yönlendirme ve taleplere göre şekillenmiştir. Bu dönemlerde dinî hayatın bir hareketlilik vasfı söz konusudur. Özellikle Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde bütün boyutlarıyla hayatı organize eden bir otoritenin yani peygamberin bulunması dinî hayatın hareketli cihetini canlı tutmuştur.

Arap bireylerin dinî gereksinimler sadedinde genel olarak doktrinel bir eğitimden veya yaklaşımdan ziyade pratik sonuçlara yönelmesi geleneksel Sami/Arap karakteri ile uyum içindedir. Özellikle tam yerleşik olmayan bedevi göçebe kabile mensuplarının tutumlarında bu husus barizdir. Peygamber mescidinde tabii ihtiyacını giderme girişimi³ tipik olarak bu tutumdan kaynaklanmaktadır. Taşralıların ilk etapta din ve inanç esasları açısından akılda kalacak kadar ilkeler düzeyindeki bir eğitim daha doğrusu bilgilendirme ile memleketlerine dönmeleri⁴ de bununla ilgilidir. Şehirde ise din eğitimi gündelik hayatın içine yerleşmiştir. Bu süreçte insanların yoğun olarak düşünme, tefekkür etme, akl etme, akli kullanma ve mantıksal çıkar-samalar yapma talepli dinî emirlere muhatap olduğu bilinmektedir. Bu emirler İslâm medeniyetinin kendisini inşa ettiği sürecin ilk muhataplarında dinî istikametini sağlanması, özellikle inanç açısından temel hareket noktasının doğru tespiti açısından yönlendiricidir. Düşünce geleneği çerçevesindeki dinî düşünce telif geleneğinin olgunlaşmasıyla oluşmuştur. Bu anlamda dinî düşüncenin teşekkülü için bunun üzerine kurulu olduğu ilkeler ve çerçevesini oluşturan bilgi altyapısının kurulması gereklidir. Sözü edilen süreç, buna tekabül etmektedir. Geriye dönük bir bakışla, o dönem açısından bu emirlerin bütüncül bir dinî düşünme esasına dayalı olarak uygulamaya dönüştüğü gözlemlenebilmektedir. Bu nitelikteki bir dinî düşüncenin teorik olarak teşekkülü ise hayatı bütün yönleriyle kapsayan bir anlayışın oluşması yani medeniyetin bizatihi teşekkülü ile beraber söz konusu olabilir.

Kâbe'ye hürmeten yanlarında bir taş götürdüler. Bunlar ibadetlerinde Kâbe'yi temsilen bu taşı tavaf ettiler. Bu uygulama zamanla putlara tapmaya dönüştü. İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 1/77-78; Ahmet Güç, "Putperestlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 34 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 367.

³ Bkz. Buhârî, "Vudû", 57; Müslim, "Taharet", 30.

⁴ Mesela Bkz. Buhârî, "Zekât" 1; Müslim, "İmân", 4.

İslâmî sürecin başlarında daha ziyade dinî bilgilenme söz konusudur. Bu bilgilenme sonraki süreçlerin uyumlu dinî düşünce geliştirme anlamında dinî tefekkür alanının temelini kurduğu gibi buna dair teorik tasavvurlar da içermektedir. Yani sonraki süreçlerin teorik bir zemine dayanan tasavvurları, referanslarını bu süreçten almaktadır. İki açıdan da reel etkiler sonraki süreçlerde ortaya çıkmıştır.⁵ Hz. Ebû Bekr'in (r.a.) iki yıllık hilafet sürecindeki icraatlarının ruhu, örneğin Üsâme ordusu hakkındaki kararı, mürtedlere karşı savaş ilanı, Kur'ân'ı mushaf haline getirmesi,⁶ filizlenen medeniyetin bu ruhundan beslenmiştir. Bütün bu icraatlar düşünsel bir uyum içinde bir kaynağa bağlanmaktadır. Hz. Ebû Bekr'in (r.a.) Temîm kabilesinin çeşitli kesimlerinin bazı dinî ilkelere bağlılık konusundaki dirençlerine karşı gösterdiği tutumu, aynı şekilde yalancı peygamberlere karşı uygulaması⁷ da onun dinî, siyasi, askeri ve sair çok boyutlu bütüncül düşünsel yaklaşımıyla izah edilebilir.

Hz. Ömer (r.a.) döneminde ise İslâm toplumunun başka kültürel ortamlar ile temaslarının gerçekleşme sürecine tanık olunmaktadır. Bu süreçte İslâm kültürü Sâsânî, Bizans ve eski Mısır medeniyetinin kültürel unsurları ve kalıntıları ile yüzleşmeye başlamıştır. İslâm coğrafyası içine dâhil olan mahalli kültürler ise gündelik hayat açısından da İslâm kültür sahasına dâhil idiler. Hz. Ömer'in (r.a.) bu duruma karşı muhafazakâr belki de tedbirli bir tutuma sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Zerr el-Gıfârî'nin yaygın olarak bilinen mütezehhid anlayışı bir dinî düşünme tezahürüdür. Ebû Zerr bir sahabidir ve onun zihninde hayata ve dinî hayattaki rolüne dair icracı bir biçim gelişmiştir. Hz. Ömer (r.a.) döneminde müteaddit müeyyidelere konu örnekleri ve uygulamaları olmak üzere onun bu anlayışı, Muaviye dönemi ile artık bir düşünce biçimi olarak kendisini göstermiştir.

Arap kültürünün yerleşik çevre kültürlerle açılımı: Emevîler dönemi

Şam'ın Muaviye (r.a.) tarafından devlet merkezi haline getirilmesi, İslâm kültürünün diğer kültürlerle teması açısından yeni bir sürecin başlangıcıdır. Emevîler dönemi boyunca Şam bölgesi devlet merkezi özelliğini korumuştur. Şam bölgesi bu dönemde barındırdığı diğer unsurların yanı sıra Helen kültürünün hâkim olduğu bir kültür havzasıydı. Yerleşik kültürü ve kültürel çeşitliliğinin yanı sıra bir devlet işleyişi formasyonunu

⁵ Haricilik gibi eylemselliği önde olanlar da dâhil teorik düşünsel bir zemin oluşturan oluşumların tamamı kastedilmektedir. Ulemanın ve toplumun bunlara dair lehte ve aleyhte tespitleri de bu nitelermeye engel değildir.

⁶ Bkz. Mustafa Fayda, "Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 37 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 103-104, 105.

⁷ Bkz. Mustafa Fayda, "Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 37 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 104.

ve bürokratik yazı dili geleneğini de barındırmakta idi. Muaviye böyle bir kültür ortamında devletin yerleşik hayata geçiş sürecini başlatmıştır.

Yirmi yıllık Muaviye döneminden (661-680) beş yıl sonra başlayan Abdülmelik b. Mervân döneminde (685-705) divanların Arapçalaştırılması kararlaştırılmıştır. Başka bir deyişle kültürel olarak Muaviye tam anlamıyla bir Arap aklına sahip olsa da bu süreçte devletin Suriye bölgesindeki kayıt dili Rumca, İran bölgesinde ise Farsça olmuştur.⁸ Abdülmelik ise devlet kayıt dilini Arapçaya dönüştürme gereği duymuştur. Akabinde Hişâm (724-743) divan defterlerini yeniden tanzim ettirmiştir. Hişâm, Horasan bölgesinde Farsça yapılan yazışmaların dilini de Arapçaya çevirmiştir.⁹ Buna göre uzunca bir süre devletin bürokratik işleyişi eski Bizans bürokratik geleneğine sahip Şam bölgesi sakinleri tarafından sağlanmıştır. Devletin yazılı hafızası bu şekilde kurulmaya başlamıştır.

Bu durumun, Emevî devlet işleyişindeki etki oranı tespit edilememekle beraber, Şam kültür havzasında mevcut devlet işleyişi formasyonunun, Muaviye'nin Şam'da tesis ettiği devlet mekanizmasının işleyişinde yer aldığı anlamına geliyor.¹⁰ Bunun sonradan kendisini Araplaştırması ya da Arapçalaştırması veya İslâmlaştırması olgu olarak Arap kültürünün mahalli Şam kültürüyle temasını ortadan kaldırmamaktadır.

Bu temas sırasında inşa sürecindeki İslâm medeniyetinin muhafazakârlığına vurgu yapılmalıdır. İslâm kültürünün mahalli kültürlerle teması ilmî alana taalluk etmeksizin, Emevîler döneminde İslâmî ilim dalları inşa sürecinde mesafe kat etmiştir. Abdülmelik ve Hişâm gibi kudretli Emevî yöneticilerinin uygulamaları, Muaviye ile başlayan uygulama ve anlayışı Arap ve İslâm kültürü lehine bir istikamet olarak şekillendirmiştir.

Bu kültürel temasların ötesinde Emevîler döneminde müteferrik metinsel çeviri teşebbüslerine dair kayıtlar mevcuttur. Erken dönemlerde Hâlid b. Yezîd'in eski Yunanca ve eski Mısır dilinden bazı kaynakları Arapçaya çevirme çabalarına dair kayıtlara rastlanmaktadır.¹¹ Abdülmelik'ten yaklaşık yirmi yıl sonra Hişâm döneminde Farsçadan bir tarih kitabının Arapça-

⁸ Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 266-270.

⁹ Bkz. Nadir Özkuyumcu, "Hişâm b. Abdülmelik," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 108-109. 150.

¹⁰ Bir Hıristiyan olan Sercân b. Mansûr, Muaviye'nin danışmanı olarak görev yapmıştır. Bkz. İsmail Yiğit, "Emevîler" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 90.

¹¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrâhîm Ramazân (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 338. Krş. Von Manfred Ullmann, "Hâlid ibn Yazîd und die Alchemie: Eine Legende", *Der Islam* c. 55/2 (Ekim 1978): 181-218; Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 34.

ya çevrildiğinden söz edilmektedir.¹² Bunlar ise kültürler arası nakil faaliyetleri yani gerçek anlamda çeviri faaliyetidir.

Emevîler dönemi, İslâm kültürünün mahalli kültürle yoğun olarak yüzleştiği bir dönemdir. Bunda temas ciheti ağırlıktadır. Mahalli kültürlerden değer intikali ise Arap kültürünün bu havzalarda siyasî ve askerî üstünlüğüyle oluşan belirleyicilik ve baskınlık dolayısıyla etkili olmamıştır. Ayrıca İslâm kültürünün muhafazakârlık tarafının henüz çok zinde olması da bunda etkili olmuş olmalıdır. Buna karşın yönetimin sahip olduğu belirleyicilik ve genel toplumsal karakter itibarıyla çatı kültürün mahalli kültürlerin değerlerine nüfuz etmemiş olması da düşünülemez.

Dinî ve dinî olmayan değerler açısından değerlendirme sürecinin başlangıcı: Abbasîler dönemi

Yaklaşık yüz yıllık Emevîler dönemi (661-750) ilmî disiplinlerin oluşumunda olduğu gibi, kültürel istikametın şekillenmesi açısından da bir hazırlık dönemi mahiyetini taşımaktadır. Abbasîler döneminden itibaren bu hazırlık döneminin sonuçları görülmeye başlamıştır. Yeni dönemin getirdiği hareketlilik ile Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde (754-775) kültürlerle temasın ötesine bir adım daha atılmıştır. Çevre medeniyetlerin kültürel mirası nakledilerek Arap kültür ortamında yeni bir dil ile hayat bulmaya başlamıştır.

Abbasî yönetim anlayışı bürokratik bir geleneğin tecrübesini kullanma noktasında Emevîlerden çok daha geniş bir zemine yayılmıştır. Mansur tarafından inşa edilen Bağdat, İslâm kültürüne dâhil olup bürokratik eski Sasanî devlet işleyişi geleneğini bilen ailelerin tecrübelerinden cömertçe yararlanmışır.¹³ Mansûr'dan sonra on yıl halifelik yapan Mehdî (775-785), Horasan gibi kültürlerin mezc olduğu bir kültür coğrafyasında on yıl yöneticilik yaptıktan sonra Bağdat yönetimini devralmıştır.¹⁴

Emevîlerin yönetim merkezi olan Şâm bölgesi bu sıralarda Atargatis ve Ay tanrısı Sin kültlerini barındıran Membic ve Harran dâhil sayısız kültürleri kapsayan kültürler memleketi olma vasfını sürdürmekte idi.¹⁵ İskende-

¹² Ebu'l-Hasen Alî b. Huseyn Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf* (Beirut: Dâr ve mektebetu'l-hilâl, 1982), 108-109.

¹³ Siyasi ve ekonomik bir nüfuzla sahip olan Bermekî ailesinin Abbasîler dönemindeki nüfuzu, Harûnu'r-Reşîd dönemine kadar etkili olmuştur. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler/Siyasi, Medeniyet Tarihi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 1 (TDV Yayınları, 1988), 31-48; Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 517-520.

¹⁴ Nahide Bozkurt, "Mehdî-billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 378.

¹⁵ Konu ile ilgili detaylı anlatım ve kaynakça için bkz. Eyyüp Tanrıverdi, "Yunanca-Arapça Çeviri Sürecinde Harran Okulu", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe*

riye ve Antakya gibi şehirler özellikle tababet, felsefe ve metafizik ilimlerin merkezi olarak faal idiler.

Bağdat'ın bağrında inşa edildiği Güney Irak coğrafyası Horasan ve Merv'e kadar büyük çoğunluğu kristolojik tartışmalardan doğan dinî topluluklar ile gnostik ve sır dinleri müntesiplerinin yaşadığı bölgelerdir. Bu toplulukların büyük bir kısmının doktrinel bir dinî düşünce etrafında toplandıkları bilinmektedir.¹⁶ Şam bölgesindeki İskenderiye'ye karşılık Irak coğrafyasında Cundişapur, Bağdat nezdinde Nesturios öğretisinin meşru temsilcisi olarak kabul edilmiştir.

Bu anlamda İslâm coğrafyası eski Mısır, Sâsânî, Bizans, Helen, Sanskrit ve sair çok sayıda geleneğe ve kültür varlığına sahip eski medeniyeti o güne uzanan kalıntılarıyla beraber içermiştir. Son derece çeşitlilik gösteren dinî topluluklar da bu kapsama dâhil olmuştur. Bu itibarla gerek medeniyet mirasının kalıntıları gerekse yaşayan dinî doktrin toplulukları, İslâm toplumu açısından doğrudan temas alanına girmiştir.¹⁷

Gerek Şam bölgesinde gerekse Bağdat ortamında devlet mekanizmasında vazife üstlenen görevlilerin işleyişteki fiili durumlarının yanı sıra sözü edilen toplulukların İslâm toplumu içerisinde gündelik hayatta yer aldığına, bunların özellikle Basra, Bağdat, Merv ve sair şehirlerde gündelik hayatlarını müslümanlarla iç içe geçirdiklerine, kültürlerinin de inşa sürecinde olan İslâm kültürü içinde varlığını sürdürmeye devam ettiklerine işaret edilmelidir. Gündelik hayattaki temasların yanı sıra özellikle Abbasiler döneminden itibaren bunlarla gerçekleşen düşünce temasları daha çok önemsenmelidir.

Mansur döneminde çevre kültürlerle iletişim sürecinin başlatılmasına bakılarak bu temasların zamanla ilerlediği düşünülebilir. Mansur dönemindeki çevre medeniyet ve mahalli kültür varlıklarına gösterilen ilgi, asırlarca sürecek bir telif geleneğinin başlangıcıdır. İbn İshâk'ın şireti bunun telif tarafını, İbnu'l-Mukaffa'nın Kelile ve Dimne çevirisi de çeviri yönünü temsil eder. Sahip oldukları özellikle dinî telif müktesebatını daha ibtidada yani Mansûr döneminde Arapçaya çeviren kimi toplulukların¹⁸ bu

Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, I-II, c. 1, ss.176-185 (Şanlıurfa 2006) 182; Kürşad Demirci, "Antik Urfa'da Sin Kültü", *Milel ve Nihal 2*, sy. 2 (2005): 112-123; Şinasi Gündüz, *The Knowledge of Life; The Origins and Early History of the Mandaeans and Their Relation to the Sabians of the Qurian and to the Harranians* (Oxford 1994): 126-134.

¹⁶ Konu ile ilgili detaylı anlatım ve kaynakça için bkz. Eyyüp Tanrıverdi, "El-Mesudî'ye Göre Abbasiler Döneminde Arapça Kültürü ve Kültürler Arası İletişim", *Kutadgubilig / felsefe-bilim Araştırmaları*, sy. 14 (İstanbul, Ekim 2008), 189.

¹⁷ Konu ile ilgili detaylı anlatım ve kaynakça için bkz. Tanrıverdi, "el-Mesudî'ye Göre Abbasiler Döneminde Arapça Kültürü ve Kültürler Arası İletişim", 189-190.

¹⁸ Bu çevrelere ait olmak üzere Arapçaya çevrilen eserler için bkz. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 408-409; Melhem Chockr, *İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve*

faaliyetleri bu dönemin telif ve çeviri faaliyetinin İslâm telif geleneğine münhasır olmadığını teyit etmektedir.

Dinî düşünce açısından sözlü temas süreci

Bu süreçlerde sözü edilen dinî toplulukların İslâm toplumunun ilmî ve dinî kesimleriyle dinî konular sadedinde temasları olmuştur. Bu temaslar dinî konulara dair teorik tartışmalar şeklindedir. Diğer taraftan İslâm toplumunda bir takım ilim halkalarında özellikle metafizik alanlara ilişkin konuların ele alınmaya başlaması da bu dönemlere tekabül etmektedir. Düşünsel yoğunluğa ve aynı zamanda farklılık ve ayrışmalara konu olan bu tür bahislerin salt bir dinî tefekkürün sonucunda mı yoksa sözü edilen toplulukların temrinli oldukları bu sorunlu meseleleri İslâm ilim ve kültür ortamında tartışmaya açmasıyla mı ilgili olduğu hususu da tarihsel olarak müşkül kalmıştır. Bu açıdan bakıldığında bu süreç İslâm düşünce tarihinin en önemli aşamalarından biri olarak karşımıza çıkar. Aslında bu hususun öteden beri bir şekilde gözden ırak kaldığına işaret edilmelidir.

Mansûr'un halefi Mehdî, salt bilgilenmenin ötesinde bilgiyi üstünlük sağlayıcı ve bu anlamda sonuç alıcı aygıtı dönüştürecek bir yöntem arayışı içinde olmuştur. Bu amaçla onun hususi çeviri talepleri bile olmuştur.¹⁹ Konuyla şahsi olarak ilgilenen Mehdî aynı zamanda bunun ilim çevrelerinde yaygınlaşmasını desteklemiştir.²⁰ Özellikle cedel yöntemini kullanarak Cündişapur patriğine hitaben teolojik-kristolojik bir bahis etrafında tartışma açması²¹ dikkate alınırca Mehdî'nin cedel yöntemine yönelmesinin gerekçelerini sorgulamak elzem olmaktadır.

Yirmi yıl hüküm süren Mansûr'a nisbetle Mehdî'nin on yıllık hilafet dönemi kısadır ve Mehdî genç yaşta vefat etmiştir. Ancak Mehdî, Mansûr'un hazırlıklarını yaptığı kültürel politikanın uygulamasını gerçekleştirmiştir. O da babası kadar atak ve hırslıdır. İslâm kültür sahasına taşıdığı cedel yöntemi çok geçmeden siyasi bir alana temel olmuştur. Doğal olarak Mehdî'nin cedel yöntemi ile zındıklık mücadelesi birbiriyle ilişkilendirilmelidir.²² Zındıklık mücadelesi Mehdî döneminin en belirgin devlet içi olgusudur. Bu olgu ithal edilmiş bir yöntemin siyasi bir amaçla

Zındıklar, çev. Ayşe Meral (İstanbul: 2002), 82-83; Ayrıca bkz. Eyyüp Tanrıverdi, "Abbasîlerin Kültürel Politikası Açısından el-Mehdî'nin Zındıklık Mücadelesi", *İSTEM* 6, sy. 12 (2008):112.

¹⁹ Bkz. Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, 66-73.

²⁰ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Alî b. el-Huseyn, *Murûcu'z-zeheb*, 1-4, haz. Yûsuf el-Bikâî (Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, 2002), 4:521-522.

²¹ Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, 66-73.

²² Konu ile ilgili detaylı anlatım ve kaynakça için bkz. Tanrıverdi, "Abbasîlerin Kültürel Politikası Açısından el-Mehdî'nin Zındıklık Mücadelesi," 105-126.

bir toplumun iç dinamiklerine uygulanmasıdır. Bunun kaynağı olan Yunan kültüründe ise böyle bir durum söz konusu değildir. Bu bir metin çevirisinden öte, bir olgunun aktarılmasıyla kaynak kültürde hedeflenmemiş sonuçların alıcı kültür açısından müncer olabileceğinin çarpıcı bir örneğidir.

Civar kültürlerin yazılı materyali önem ve ilgi sırasına göre Abbasîlerin ilk dönemlerinden itibaren Arapçaya çevrilmeye başlandı. Asırlarca devam eden bu sürecin ilk yüzyılı son derece faal olmuştur. Bu süreçte kaynak, ara ve alıcı kültürler açısından pek çok tarihsel ve kültürel kazanım gerçekleşti. Çevirinin önemli bir dış etki örneği bu süreçte kaynak nüsha çeşitliliğine bağlı olarak kendini göstermiştir. Özellikle Yunanca felsefe ve tıp kaynaklarının yazılı versiyonlarının muhtelif nüshaları ve bu nüshaların müteferrik yerlerde oluşu, İslâm kültürü açısından kısa süre içinde metin tenkidi ilminin bir disiplin olarak zuhurunu sağladı.²³

Çevirilerin yapıldığı bu coğrafyadaki bazı dinî ve ilmî çevreler derin bir tecrübeye sahip bulunuyordu. Hz. İsa öğretisinin anlaşılması ve anlatılması amacına matuf olarak gelişen İskenderiye Okulu, Urfa Okulu, Harran Okulu, Nusaybin Okulu ve Cundişapur Okulu sayısal ve sosyal ilimleri de içine alan birer ekol olarak tarihte yer tutmuşlardır. Özellikle Hz. İsa'nın tek ve çift tabiatlı oluşu etrafındaki kristolojik tartışmalar, dinî düşüncüyü desteklemek ve pekiştirmek üzere ilgili bilginleri Yunanca felsefe ve mantık alanından çeviriler yapmaya yöneltmiştir. Doğu Hıristiyanlığının mezhepler dönemini oluşturan bu tartışmalarda düşünceye hizmet etmek üzere çeviriye yönelme hususu da dikkat çekicidir. Burada bilgi sağlama ve yöntem oluşturma gayesi belirgindir.²⁴

Bu coğrafyada yaşamakta olan kültürlerin birbirleri arasında özellikle merkezi dinî otoritelerin heretik saydığı topluluklarla aralarında dinî düşünce etrafından uzun geçmişe uzanan tartışmaların söz konusu olduğuna işaret edilmelidir. Sözgelimi Hıristiyanlık açısından Bar Daysân ve Manî öğretileri mensupları ile merkezi kilise arasındaki tartışmaların üçüncü asır başlarından itibaren var olduğu biliniyor. Elkasailer, Valentin öğretisi mensupları, Mazdekiler, Mecûsiler, Markiyonîler ve sair coğrafyanın belirgin gnostik, giz ve sır dinleri öğretilerine sahip dinî toplulukları, Mansur döneminde yeni bir süreç beklentisi içinde olsalar da Mehdî'nin zındıklık mücadelesi kapsamına girmekten kurtulamamışlardır.²⁵ Bu toplulukla-

²³ Konu ile ilgili detaylı anlatım ve kaynakça için bkz. Eyyüp Tanrıverdi, "Arapça Kültüründe Çeviri Çalışmaları ve Huneyn Bin İshâk Ekolü", *Dîvân / disiplinlerarası çalışmalar dergisi* 23, sy. 2 (2007): 93-150.

²⁴ Bkz. Eyyüp Tanrıverdi, "Yunan Felsefe Kültürünün Arapçaya Çevrilmesinde Nusaybin Okulu'nun Yeri", *Nusaybin Sempozyumu, Makalelerle Mardin*, 1-4, haz. İbrahim Özcoşar (İstanbul: 2007), 3:43-63.

²⁵ Konu hakkında detaylar ve ilgili kaynakça için bkz. Tanrıverdi, "Abbasîlerin Kültürel Politikası Açısından el-Mehdî'nin Zındıklık Mücadelesi", 105-126.

rın öğretisi ve faaliyetlerinin tarihsel olarak çalışmalara konu olduğuna işaret edilmekle beraber, dinî düşünceye dair teorik söylemlerinin İslâm toplu-
munda tartışılacak kadar yer tutup tutmadığı hususunun önemli olduğuna
vurgu yapılmalıdır.

İslâm kültür tarihinde bazı şahsiyetlerin zındık veya mühlid olarak nite-
lendirilmesi onların inanç ve ibadet noktasında genel kabule muhalif veya
aykırı bir takım görüş ve düşüncelere zahir olmasıyla ilgilidir. İbnü'r-Râ-
vendî gibi bir kısmının tarihte ve telifatta karşılık bulması bunların bir şe-
kilde etkin olduklarına işaret etmektedir. Sözü edilen süreçlerde içerikleri
henüz yeterli derecede tahlile konu edilmemiş olsa bile teolojik konular
etrafında apoloji denilen Hıristiyanlık inancı savunuları ve bunlara yönelik
reddiyeler²⁶ ilim tarihinde hatırı sayılır bir yer tutmaktadır.²⁷ Vâsıl b. Atâ'nın
kadere ilişkin meselede ayrı ve farklı görüş serdettiği için Hasan Basrî'den
farklı bir istikamet belirlemesinin²⁸ doğal bir insiyak ile izahı ikna edici
olmaz.

Sonuç

İslâm kültürü çevrelerinin özellikle mücavir kültürlerin ilmî
müktesebatına talip olduğu görülmektedir. Tıp ilminin bu anlamda revaç
gördüğü anlaşılmaktadır. Galen tıbbının özellikle İskenderiye ve Cündişa-
pur'da sahip olduğu pratik tecrübesinin bunda etkili olduğu düşünülebilir.
Gerçekten genel bir ifade ile Arap akli teorikten ziyade pratik olana mail-
dir. İkinci Abbasî asrında Arapça kültürü bir telif geleneği de geliştirmek
suretiyle teori ve kuram oluşturma aşamasına geçiş yapmaya başlamıştır.
Felsefe ve mantık ilimlerinin çeviri yoluyla aktarımı böylece gerçek bir
rağbete konu olmuştur. İslâm kültürü açısından söz konusu çeviri faaliyetini-
nin başarısı bu sürecin İslâm telif ve tefekkür geleneğinin inşasına denk
gelmesiyle açıklanabilir.

Ebû Bekr er-Râzî'den İbn Sînâ'ya el-Kindî'den el-Fârâbî ve el-Gazâlî'ye
kadar teşekkül eden ilim ve telif geleneğinin Şarklı olması inşa sürecinde
dâhil olmuş bileşenleri ortadan kaldırmaz. Hatta el-Gazâlî esasen bu şekil-
de bir biçim intikalini düşünmektedir. Onun filozofları üç hususta tekfir
etmesine bu açıdan anlam yüklenebilir. Bu itibarla esasen bir düşünce ve

²⁶ Mesûdî, Mehdî'nin Mânî, Bar Daysân ve Markiyon mensupları gibi bu grupların
savunularına karşı reddiyeler yazılması konusunda resmi emir verdiğini aktarmakta-
dır. Bkz. Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Alî b. el-Huseyn, *Murûcu'z-zeheb*, 1-4, haz. Yûsuf
el-Bikâî (Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, 2002), 4:521-522.

²⁷ Bkz. Mes'ûdî, *Murûc*, 4:533; Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, 70; konuya
dair bir değerlendirme için bkz. Tanrıverdi, "el-Mesudî'ye Göre Abbasîler Dönemin-
de Arapça Kültürü ve Kültürler Arası İletişim", 189-190, 199-200, 208-209.

²⁸ Bkz. Muhammed Aruçi, "Vâsıl b. Atâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*,
c. 43 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 541.

form transferine aracılık etmeye elverişli alanlar üzerine yoğunlaşma olmuştur. Dioscorides'in *Materia Medica*'sının Arapça çevirisi veya Öklid'in Sabit b. Kurra ve başkaları tarafından gerçekleştirilen geometri ve trigonometri alanlarındaki çevirileri bu tür değerlendirmelere konu olmamıştır.

Arap kültüründe hayatın bütün alanlarına taalluk eden bir bakış açısının İslâm dinî ile geliştiği rahatlıkla söylenebilir. Dinî olan ve olmayan ilmî disiplinlerin Kur'ân merkezinde neş'et etmesi teorik boyutu olan bir düşünce geleneğinin başlangıcı olmuştur. İçeride dönük bir hayat tarzına aşina Arap aklının geleneksel hayat akışlarının dışında duran çevrelerle karşılaşması bunlara ait unsurlar hakkındaki tutumlarında zamanla bir kırılma meydana getirmiştir. Dışarı kapalı ve içeride dönük geleneksel tutum bir süre zorlukla karşılaşmamış olsa bile bu süreçte dahi geleceğe dair tahmin ve çıkarımlar sonucunda oluşan endişelerin önüne geçememiştir. Bu saikle alınan önlemler ise bir dereceye kadar etkili olabilmiş, nihayetinde yüzleşme gerçekleşmiştir.

Hız Peygamber (s.a.s.) döneminin gündelik hayatın akışı içinde kalmak üzere ağırlıklı olarak dinî bilgilenme eğilimi doğal bir seyir izlerken, Hz. Ömer (r.a.) döneminde bazı tedbirlerin alınması gerekli olmuştur. Gerek Sâsânî gerek Mısır kültür sahasında fetihsel genişlemenin olası risklerine karşı kontrol harici düşebilecek adımlar sıcak karşılanmamıştır. Mısır'ın fethi dahi bir hilafet emri vaki olmadan önce oluşan bir fırsatın değerlendirilmesiyle gerçekleşmiştir. Kıbrıs'ın fethinin Muaviye'nin donanma kurma konusundaki ısrarlı taleplerinin kabul görmemesi dolayısıyla Hz. Osman (r.a.) dönemine sarkması da böyledir.

Emevîler döneminde sürecin tabiatı, Muaviye'nin eski Arap kültürüne olan rağbeti de etkin olmak üzere Emevîler döneminde yaşanan hazırlık sürecinin sancısız olmasını sağlamış, böylece Abbasîler döneminde tezahürlerinin olgun bir şekilde ortaya çıkmasında doğal bir seyir gerçekleşmiştir. Abbasîlerin erken dönemlerinden itibaren yüzleşme konusunda baskınlığı, özgüveni ve potansiyeli bazı göstergelerden hareketle açıklanabilir. Mansûr'un bizatihi Bağdat'ı inşası müşahhas bir örnektir. Bağdat Sâsânî idare merkezi Ktesiphon yani Medayin yakınlarında kurulmuştur. Bağdat tamamen yeni bir proje olup şehir ve medeniyet ilişkisi açısından Mansûr'un düşüncesinin açık bir göstergesidir. Yine bazı tarihçilere göre Me'mûn'un aslında muhtemelen Mutasım'ın Gize'de bir arada bulunan üç büyük piramidin en görkemlisi olan Keops'a müdahale ve nüfuz etme girişimi bir yüzleşme ve ölçüşme göstergesidir.

Hilafet ve vizaret kademelerinin bu özgüveni ilmî anlamda Arapça lehine baskın bir faaliyete hayat vermiştir. Abbasîler döneminde diğer dillerden yapılan çevirilerin tamamen Arap kültürü lehine kontrollü bir süreçten geçtiğine işaret edilmelidir. Özellikle çeviride hamî müessesesi buna korunaklı doğal bir seyir kazandırmıştır. Teoloji ve felsefe alanına dâhil konu-

ların gerek çeviri gerekse bilgilenme yoluyla İslâm kültür sahasına intikali aşamasında ve sonrasında bundan tevellüt eden eğilimler, akımlar ve ekoller ise tarihsel olarak bu kontrol mekanizmasına sığmamıştır.

Kaynakça

- Aruçi, Muhammed. “Vâsıl b. Atâ”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 42:539-541. TDV Yayınları, 2012.
- Bozkurt, Nahide. “Mehdî-billâh”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 28: 377-379. TDV Yayınları, 2003.
- Chockr, Melhem. *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*. Çev. Ayşe Meral. İstanbul: 2002.
- Demirci, Kürşad. “Antik Urfa’da Sin Kültü”. *Milel ve Nihal*. 2. sy. 2 (2005): 112-123.
- Fayda, Mustafa. “Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 10: 101-108. TDV Yayınları, 1994.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*. Çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: 2003.
- Güç, Ahmet. “Putperestlik”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 34: 365-368. TDV Yayınları, 2007.
- Gündüz, Şinasi. *The Knowledge of Life; The Origins and Early History of the Mandeans and Their Relation to the Sabians of the Qurian and to the Harranians*. Oxford: 1994.
- İbn Hişâm. *Es-Sîretu'n-Nebeviyye*. I-II. Nşr. Mustafâ es-Sakâ, İbrâhîm el-Ebyârî, Abdulhafız eş-Şelebî. Şeriketu ve Mektebetu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî. 1955.
- İbnu'n-Nedîm. *El-Fihrist*. Nşr. İbrâhîm Ramazân. Beyrut: Dâru'l-Ma'rif, 1997.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Alî b. el-Huseyn. *Murûcu'z-zeheb* I-IV. Haz. Yûsuf el-Bikâî. Beyrut: Dâru ihyâ't-turâsi'l-Arabî, 2002.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Alî b. Huseyn. *Et-Tenbîh ve'l-işrâf*. Beyrut: Dâr ve mektebetu'l-hilâl, 1982.
- Özkuyumcu, Nadir. “Hişâm b. Abdülmelik”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 18:148-150. TDV Yayınları, 1998.
- Tanrıverdi, Eyyüp. “Abbasîlerin Kültürel Politikası Açısından el-Mehdî'nin Zındıklık Mücadelesi”. *İSTEM*. 6 sy. 12, (2008): 105-126.
- Tanrıverdi, Eyyüp. “Arapça Kültüründe Çeviri Çalışmaları ve Huneyn Bin İshâk Ekolü”. *Dîvân / disiplinlerarası çalışmalar dergisi* 23 sy. 2 (2007): 93-150.
- Tanrıverdi, Eyyüp. “El-Mesudî'ye Göre Abbasîler Döneminde Arapça Kültürü ve Kültürler Arası İletişim”. *Kutadgubilig / felsefe-bilim araştırmaları*. 14 (İstanbul: Ekim 2008): 185-216.

Tanrıverdi, Eyyüp. “Yunan Felsefe Kültürünün Arapçaya Çevrilmesinde Nusaybin Okulu’nun Yeri”. *Nusaybin Sempozyumu, Makalelerle Mardin, 1-4*. Haz. İbrahim Özcoşar. İstanbul: 2007, 3: 43-63.

Tanrıverdi, Eyyüp. “Yunanca-Arapça Çeviri Sürecinde Harran Okulu”, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*. 1-2, c. I, ss.176-185, Şanlıurfa 2006, s. 182;

Ulutürk, Mehmet. “İslâm Düşüncesinde Tercüme Faaliyetleri: Hermeneutik ve Bibliyografik Bir Katkı”. *İ. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, (2010): 249-288.

Von Manfred, Ullmann. “Hâlid ibn Yazîd und die Alchemie: Eine Legende”. *Der Islam* 55:2 (Ekim 1978): 181-218.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdülmelik b. Mervân”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 1: 266-270. TDV Yayınları, 1988.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler/Siyasî, Medeniyet Tarihi”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 1: 31-48. TDV Yayınları, 1988.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Bermekiler”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 5: 517-520. TDV Yayınları, 1992.

Yiğit, İsmail. “Emevîler,”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 11: 87-104. TDV Yayınları, 1995.